

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПОЗИТАРНОГО ВИКОРИСТАННЯ ПЛАКАТІВ У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (із серії «Експозиція музею як джерело вивчення історії»)

Як було зазначено в попередніх публікаціях науковців Музею, експозиція – це результат дослідження, у процесі якого змінюються та доповнюються її зміст і методичні прийоми побудови. У своїй багаторічній практичній діяльності співробітники Меморіалу спиралися на традиційні методичні засади й використовували новітні дослідження музеології. Завдяки такому синтезу вироблено оригінальні, властиві лише Національному музею, методичні засади проектування експозиції, основними серед яких є:

- соціогуманітарні ідеї, науковий інструментарій і підходи історичної антропології;
  - образно-реліквійний метод, широке використання мови образно-реліквійних комплексів;
  - можливість багатопланового проектування експозиційних образів;
  - акцентування автентичності музейного предмета як головного підґрунтя музейної комунікації [1].
- Про особливості використання автентичних музейних предметів, а саме плакатів, в експозиційному просторі Музею поговоримо далі. Розглянемо їх як одне із джерел вивчення історії 1930–1940-х рр.

Дослідження плаката як історичного джерела не раз було розглянуто в межах вітчизняної та зарубіжної історіографії. Дослідниця М. Ніколаєва загалом характеризує мистецтво радянського плаката як «раціонально організовану сферу масштабного виробництва і розповсюдження ідеологічно заряджених образів» [2]. Фактично першим дослідником саме радянської друкованої графіки стала Н. Бабуріна, яка опублікувала чимало праць і показала жанрове розмаїття плаката кінця XIX – початку XX ст. [3]. Багатий ілюстративний матеріал видань та аналітичний підхід до творів продемонстрував у своїй монографії «Майстри плаката» Л. Владич [4]. Серед найновіших праць, що виходили в Україні, слід згадати дослідження 2000-х рр. із загальних питань. Важливі теоретичні засади пропагандистських елементів у радянському плакаті містяться у статті А. Авраменко, де автор звертається до творів агітаційного мистецтва періоду становлення і зміцнення тоталітарного режиму СРСР, розглядає перехід від авангарду до соцреалізму в образотворчому мистецтві на прикладі плаката й визначає його роль у радянській пропаганді [5]. У 2018 р. у вітчизняній науковій літературі з'явилася монографія О. Маєвського «Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр.». У дослідженні комплексно проаналізовано роль та місце політичного плаката у формуванні інформаційного простору на території України в 1930–1940 рр., що сприяє розкриттю концепції ідеологічних маніпуляцій тоталітарних режимів [6].

В експозиційній роботі науковці Музею не раз зверталися до дослідження плакатного фонду Меморіалу, який налічує 3952 одиниці [7]. Колекція плакатів почала формуватись у 1974 р., коли із фондів Львівського історичного музею було передано перший із них – «У Москві калачі, як вогонь, гарячі» (1941 р., худ. Кукринікси) [8]. Зрозуміло, що найбільший масив фондової колекції становлять плакати радянських митців: В. Дені, Я. Голованова, Кукриніксів, М. Долгорукова, Б. Єфімова, О. Кокорекіна,

українських художників В. Касіяна, В. Литвиненка, М. Сліпченка, О. Довгаля, Є. Світличного, Г. Пустовойта, К. Агніт-Следзевського та ін.

Будь-яке знайомство з музейною експозицією сприяє входженню у світ певних образів, надає більшої конкретності й достеменності відомим фактам, допомагає наочно уявити історико-художній контекст події. У процесі дослідження та відбору плакатів для нових проєктів зазвичай постає проблема самодостатності твору художника-графіка як історичного джерела. Лише в поєднанні з іншими матеріалами такий експонат може підсилити той чи інший образно-реліквійний комплекс експозиції, змусить відвідувача проаналізувати побачене. Ще на початку ХХ ст. відомий мистецтвознавець і музеєзнавець Ф. Шміт у своїх працях надавав велике значення вмілій побудові експозиції, наголошував, що справа музейника так розмістити експонати, щоб вони не кричали кожен своє, а «злагодженим хором представляли те потрібне і цінне, заради чого народ запрошується до музею». Музей не тільки визначає тему, а й підводить до конкретних висновків. «Для відвідувача тема з'ясовується тільки експозиційно, а не виставленими предметами самими по собі і не роз'ясненнями екскурсовода чи етикетками: одна і та ж збірка речей в залежності від експозиції може виражати зовсім різні думки, і якщо відвідувачі не розуміють, що хотів сказати музейник, то винуваті не вони, а музейник, що не зміг представити належну експозицію» [9].

Експозиція Музею радянської доби була насичена ідеологічними плакатами. Серед них, зокрема, «Варшавський договір – надійний щит соціалістичних завоювань народів!», «Слава героїчним збройним силам Радянського Союзу» [10; 11]. Адже тривалий час саме плакат залишався головним візуальним засобом агітації за утопічне суспільство комунізму, сприяв формуванню світогляду та поведінки людей. Політика й мистецтво СРСР були взаємопов'язані та взаємозалежні, і застосування творів як візуальної пропаганди сприяло досягненню політичних цілей партії та вождя. Головною метою художньої культури стали створення й поширення цінностей, що сприяли формуванню нової, радянської людини. Цілком зрозуміло, що влада СРСР досконало володіла технікою «промивання мозку», а мистецтво слугувало «ідейній переробці трудящих у дусі соціалізму» [12].

Плакат часто використовується і в побудові нових виставкових експозицій. Найширше музейна колекція плакатів була представлена на виставці «Світові війни мовою плаката», приуроченій до 95-х та 70-х роковин початку Першої і Другої світових воєн [13]. Одним із завдань проєкту було акцентувати через ці твори тезу про те, що в обох війнах ворогуючі країни використовували задля власної перемоги всі наявні засоби, зокрема й мистецтво. Переглядаючи експозицію, відвідувачі могли самостійно проаналізувати, зіставити й протиставити плакати різних країн на різних війнах. Виставка наочно показала, що жоден з учасників світових воєн не може претендувати на роль носія абсолютних істини й добра. До створення виставки були залучені також Національний музей історії України, центральні та обласні архіви, Книжкова палата України імені Івана Федорова, колекціонери-дослідники О. Шереметьєв, В. Киркевич, В. Манзуренко (Україна) та М. Богарт (Бельгія). Спільними зусиллями на виставці було представлено понад 200 плакатів із дев'яти країн. Україну презентували роботи видатних художників В. Касіяна («Україна вільна! Слава Червоній армії!», 1944 р.; «Такого ще не творилося у нас на Вкраїні», 1942 р.), В. Литвиненка («Коментарі зайві!», 1945 р.; «Агіт-вікно № 3. З миру по нитці – Гітлеру мотузка», 1941–1945 рр.; «Агіт-вікно № 4. Звір буде добитий!», 1941–1945 рр.), О. Довгаля («Не уникнути гітлерівським людоджерам справедливого суду народів!», 1944 р.) та ін. [14–19].

Співзвучними за змістом та спрямованістю були плакати країн-союзників. Ненависть до нацизму, бажання допомогти тим, хто проти нього бореться, скорбота за полеглими, радість від перемог – усі ці почуття пробуджують плакати США, Великої Британії, Франції. Серед них – «Франція каже фашизму: “Ні!”» (Франція, 1939–1945 рр.),

«Уперед разом!» (Велика Британія, 1940 р.), «Сьома позика. Тепер усі разом» (США, 1945 р.), «Пам'ятайте 7 грудня!» (США, 1942 р.), «21 серпня 1944. Прапор свободи над Парижем» (Франція, 1944 р.), «Варшава. Гетто. 1943 р.» (Польща, 1945 р.) та ін. [20–25].

Політичну пропаганду Німеччини розкрито в плакатах «Партійний день миру в Райху» (1939 р.), «Через боротьбу до свободи. Пісня Горста Весселя» (1933–1938 рр.), «Виступ фюрера 8 листопада 1939 р.» (1939 р.) [26–28].

У процесі підбору матеріалів та роботи над проектом виникла ідея створити книгу-каталог виставки з однойменною назвою [29]. Ідею було реалізовано спільно з Українським інститутом національної пам'яті.

Варто акцентувати увагу й на участі Музею в міжнародному проєкті «Ефемероїди. ХХ століття у плакаті», який мав на меті простежити механізми формування шаблонів сприймання через ретроспективу історії мистецтва плаката, продемонструвати інструментарій впливу на масову свідомість і маніпуляцію нею з боку держави. Плакати з музейного фонду було представлено в розділах виставки «Тоталітаризм» та «Війна». Серед відомих зразків плакатного мистецтва – «Бий фашистського гада! (1941 р., худ. О. Кокорекін), «Пильнуй! Викривай ворога під будь-якою маскою» (1941 р., худ. Л. Торич), «Щоб шлях до перемоги став коротшим, снарядів більше дай, робочий!» (1944 р., Л. Голованов, «Зміюка із схрони» (1945 р., худ. О. Козюренко)) та ін. [30–33].

Плакатна графіка була серед перших у донесенні до населення необхідної ідеологічної інформації. Перевернений часом дієвий графічний інструмент, який міг закрити всі необхідні ніші інформаційного простору радянської системи, став головним знаряддям у веденні агітаційно-пропагандистської кампанії напередодні Другої світової війни. У просторі експозиції першого залу Музею, який розповідає про передумови та початок Другої світової війни, – образно-реліквійна композиція «Напередодні». На встановлених там вертикальних і горизонтальних конструкціях, що прочитуються як «будмайданчики», на яких розбудовувалися СРСР та Німеччина (їхні нові ідеології, нові армії тощо), – зразки радянської вогнепальної зброї, один із символів Червоної армії – «будьонівка», реліквійні прапори та плакати 1930-х рр. [34–38]. Один із них – плакат 1936 р. худ. В. Денисова і М. Долгорукова «Фашизм – це війна» [39]. На чорному тлі автори зобразили звіра зі зброєю та нацистською символікою, який пронизує багнетом «голуба миру». Підсилюється художній образ словами радянського поета Дем'яна Бедного про загрозу, яку несе фашизм. Це мало викликати відразу до військової диктатури нацистів. Нацизм (на плакатах радянської доби – фашизм) радянські плакатисти подавали як головного ворога більшовизму та загальнолюдських цінностей до моменту підписання пакту Молотова – Ріббентропа в серпні 1939 р. В експозиціях 1974 та 1981 рр. згаданий плакат мав декларативну функцію, трактування його було однозначним і стверджувальним: для СРСР нацистська Німеччина – ворог. Після реекспозиції залу, зумовленої новими викликами, відкриттям архівів, поповненням фондової колекції предметами з малодослідженими темами зазначеного періоду, трактування змінюється. На тлі документів про співпрацю СРСР із Німеччиною, зокрема таємного протоколу до пакту Молотова – Ріббентропа, публікацій радянських періодичних видань, що свідчать про зміну пропагандистського курсу СРСР, відвідувачу важко не збагнути, що плакат і справді був одним з інструментів впливу влади на масову свідомість [40]. Згортання антинацистської пропаганди офіційно розпочалося з виступу В. Молотова 31 серпня 1939 р. і тривало до червня 1941 р.

Ідеї «обложеної фортеці» та «ворожого капіталістичного оточення», психологія «очікування війни» сформували основу радянської патріотичної ідеології. Ці тези бачимо в плакатах, що наповнюють експозицію, «Якщо завтра війна» (1939 р., худ. М. Нестеров) та «Хай живе СРСР – неприступна фортеця соціалізму» (1939 р., худ. В. Денисов, М. Долгоруков) [41; 42].

Одним із акцентів образу Німеччини в композиції «Напередодні» є німецький політичний плакат «Один народ, одна держава, один фюрер!», закомпонований на горизонтальних конструкціях із протилежного боку [43]. Це гасло відображає проголошену нацистами мету об'єднати німців, під ним поставала нова Німеччина, в якій до влади прийшов А. Гітлер. Плакат створений у 1938 р. його особистим портретистом О. фон Курзелем. Фюрера зображено в коричневому партійному кітелі, погляд його спрямований удалину. Портрет виконано в темних тонах, чим підкреслено центральне місце персонажа. Зображення А. Гітлера на плакаті, з одного боку, та Й. Сталіна на фото – з іншого, фотодокументи, зброя тощо доповнюють образи двох держав у 1930-х рр.

Показати війну як цивілізаційну (національну) й гуманітарну катастрофу – одне із завдань нового виставкового проекту «Україна. Незакінчена війна...» (2019 р.). Його назва зумовлена тим, що історія української нації, яка й досі виборює свою незалежність, писалася в умовах воєнних протистоянь і політичних катаклізмів.

У розділі виставки «Українське питання напередодні та на початку Другої світової війни» важливо було візуалізувати через автентичні музейні предмети процес «творення радянської людини» й вирішення «українського питання» в 1939 р. Із фондів Музею було відібрано радянську ідеологічну літературу, документи про перебування в лавах комсомолу тощо [44]. Акцентом образно-реліквійного комплексу став плакат – цитата В. Молотова: «Ми твердо переконані в тому, що інтереси СРСР збігаються з корінними інтересами народів інших країн» (1940 р., худ. М. Камінський) [45]. Цю тезу доповнює і підсилює в експозиції плакат Г. Пустовойта (1939 р.), зображаючи похід Червоної армії в Західну Україну як визволення українців [46]. Текст українською такий: «Братам ми руки простягнули, щоб їхні спина розігнулись і скинули в п'їтьму віків презренне царство канчуків». Людину, яка біла батогом по спинах селян, показано зодягнутою в польську військову форму, що може бути витлумачено як карикатуру на Ю. Пілсудського. Доповнюють тематичний блок періодична преса, документи й фото [47]. Так отримали втілення постулати зовнішньополітичного курсу СРСР. Твердження, що більшовики – «прапорноносці миру, гуманізму, правди і свободи».

У плакатній пропаганді знайшов відображення й український самостійницький рух. Зокрема, на плакаті «Зміюка із схрони» (1945 р., худ. О. Козюренко) український повстанець поданий як зловісна постать, колаборант, убивця, маргіналізований кримінальник [48]. Плакат розміщено в розділі виставки «Український визвольний рух» поруч із документами радянських спецслужб і листівками, створеними Н. Хасевичем – митцем, який фактично сформував візуальний образ Української повстанської армії («Слава Україні! Героям слава!». Серія «Кличі ОУН», 1949 р.; «...а їсти нічого». Серія «Колгоспна», кін. 1940 – поч. 1950-х рр.) [49].

На завершення наведемо думку дослідниці А. Спешилової. Вона вказує на ще одну специфічну рису сприймання плаката: його повноцінної дії на свідомість можна очікувати через деякий час, інколи доволі значний. «Плакат суміщає у собі об'єктивність історичного документа й образність художнього твору. Ця особливість визначає характер того емоційного акорду, що створюється плакатом» [50].

Отже, плакатна продукція, яка акумульована в Музеї, а це переважно радянські плакати, дає змогу показати ідеологічні елементи розвитку радянського суспільства, основні вектори тодішньої пропаганди та їх трансформацію. Деякі з них сприймаються як вид візуального мистецтва. В експозитарному просторі науковці Музею в різний час усіляко підходили до трактування плаката як історичного джерела, все ж акцентуючи на ньому як на елементі радянської ідеології та пропаганди. У сучасній експозиції є намагання збалансувати показ німецької, радянської та української пропагандистської продукції. Тож плакати можна вважати повноцінним історичним джерелом. Інформаційний потенціал таких джерел у тому, що вдало «вписавши» їх в образно-реліквійні комплекси експозиції, вони несуть емоційний, візуальний, психологічний

вплив на відвідувача, підштовхують його до роздумів та підсилюють загальне сприйняття теми.

1. Історичне джерелознавство: підручник для студентів історичних спеціальностей ВНЗ / Авт.: Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
2. Николаева М.Ф. Модели идентификации человека в советской культуре (на материале советского плакатного искусства 1917–1941): автореферат канд. культур.: 24.00.01. – Санкт-Петербург, 2013. – 26 с.
3. Бабурина Н.Н. Советский политический плакат. – Ч. I–III. / Н.Н. Бабурина. – Москва: Советский художник, 1984. – 342 с.
4. Владич Л.В. Майстри плаката / Л.В. Владич. – К.: Мистецтво, 1989. – 150 с.
5. Авраменко А.В. Радянський плакат 1920–1930-х рр. як засіб пропаганди / А.В. Авраменко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 101: Теорія та історія культури. – К., 2010. – С. 66–76.
6. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / Олександр Маєвський; відп. ред. О.Є. Лисенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2018. – 268 с.
7. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – фонди НМІУДСВ).
8. Там само. – КН-27. – П-1.
9. Шмит Ф. Музейное дело. Вопросы экспозиции / Ф. Шмит. – Л., 1929. – 85 с.
10. Фонди НМІУДСВ. – КН-57338. – П-301.
11. Там само. – КН-473/1. – П-15/1.
12. Ковшарова Олена, Касьянова Наталя. Плакатна графіка міжвоєнної доби в радянській Україні / Олена Ковшарова, Наталя Касьянова // Історичні і політологічні дослідження. – № 1 (62), 2018 р. – 210 с.
13. Тематико-експозиційний план виставки «Світові війни мовою плаката». 34 арк. – Наукова частина НМІУДСВ.
14. Фонди НМІУДСВ. – КВ-60434. – П-356.
15. Там само. – КВ-75743. – П-653.
16. Там само. – КВ-209502. – П-1879.
17. Там само. – КВ-71367. – П-509.
18. Там само. – КВ-71366. – П-508.
19. Там само. – КВ-67188/2. – П-410/2.
20. Там само. – КН-246867. – П-2077.
21. Там само. – КН-246869. – П-2079.
22. Там само. – КН-246870. – П-2080.
23. Там само. – КН-246871. – П-2081.
24. Там само. – КН-246868. – П-2078.
25. Там само. – КН-246769. – П-2053.
26. Там само. – КН-220223. – П-1924.
27. Там само. – КН-220217. – П-1918.
28. Там само. – КН-220225. – П-1926.
29. Там само. – КН-250293/1. – К-26041/1.
30. Там само. – КН-9349. – П-93.
31. Там само. – КН-10057. – П-117.
32. Там само. – КН-36465. – П-230.
33. Там само. – КН-224222. – П-1971.
34. Там само. – КН-1923. – ЗТ-124; КН-1833. – ЗТ-117; КН-1920. – ЗТ-122; КН-181917. – ЗТ-1147.

35. Там само. – КН-220898. – ЗТ-1394; КН-220900. – ЗТ-1396; КН-222157–222166. – ЗТ-1399–1408.
36. Там само. – КН-222167–222168. – ЗТ-1409–1410.
37. Там само. – КН-222173–222174. – ЗТ-1415–1416.
38. Там само. – КН-249836. – РТ-3510.
39. Там само. – КН-23372. – П-189.
40. Архів Президента РФ, Особлива папка, пакет № 34.
41. Фонди НМІУДСВ. – КН-10009. – П-47.
42. Там само. – КН-162975. – П-1437.
43. Там само. – КН-220221. – П-1922.
44. Тематико-експозиційний план виставки «Україна. Незакінчена війна...». – Наукова частина НМІУДСВ.
45. Фонди НМІУДСВ. – КН-67179. – П-401.
46. Там само. – КН-359. – П-14.
47. Тематико-експозиційний план виставки «Україна. Незакінчена війна...». – Арк. 205. – Наукова частина НМІУДСВ.
48. Фонди НМІУДСВ. – КН-224222. – П-1971.
49. Там само. – КН-241298. – ОМ-3202; КН-241332. – ОМ-3234.
50. Спешилова А.Ю. Плакат времён мировой войны: жанровые разновидности, композиция, язык / А.Ю. Спешилова. – 23 с.